

ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР РОМАНЛАРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ-СТРУКТУРАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКТЕРІ (Б.Ерназаров дәретіуішилиги мысалында)

Мамбетниязова М.С.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20307429>

Қарақалпақ әдебиятында роман жанрының жүзеге келиуі жолындағы дәслепки изленислер ХХ әсирдің орталарында басланды. Биринши миллий романымыз дәретилгенине де сәл кем бир әсир болған болса да, балалар әдебиятында роман жанрындағы қунлы шығармаларды дәретіуі зәрүрлиги айқын сезилип келди.

Буның тийкарғы себеплериниң бири – балалар әдебиятының жас өзгешеликлерине қарай бөлиниуі менен тығыз байланыслы. Қарақалпақ балалар әдебиятының дәслепки үлгилери киши мектеп жасындағы балалар әдебиятынан басланған болса, орта хәм үлкен жастағы, ямаса жас өспиримлер әдебиятының жүзеге келиуі ушын белгили таярлық басқышын басып өтиуі зәрүр болды. Өйткени, белгили бир жанрдың пайда болыуы, қәлиплесиуі хәм раўажланыуы сол жанрға болған зәрүрликлер менен тийкарланады.

Сол себепли, балалар әдебиятында роман жанрының пайда болыу хәм раўажланыу жолына нәзер тасласақ, балалар ушын дәретилген романлар сан жағынан аз екенлиги, қарақалпақ балалар прозасындағы жанрлық өзгешеликлердің толық хәм жүйели түрде изертленбегенлиги байқалады. Сонлықтан, қарақалпақ балалар прозасының жанрлық өзгешеликлерин үйрениуі барысында роман жанрын да таллау әхмийетли деп есаплаймыз.

Бизиң пикиримизше, қарақалпақ балалар прозасында жанрлардың жүзеге келиуіне бир неше факторлар тәсир етти.

1. Ең алды менен, халық аўызеки дәретіуішилигиниң роли айрықша болды. Белгили болғанындай, дерлик барлық халықлар әдебиятында фольклор жазба әдебияттың пайда болыуында әхмийетли орын ийелейди. Сол сыяқлы, қарақалпақ балалар прозасы да ертеклер, мифлер, аңыз-әпсаналар хәм рәўаятлар менен тығыз байланыста қәлиплести. Пикиримизге дәлийл сыпатында Б.Ерназаровтың «Едиге», «Жийренше шешен», «Салақбайдың мүлклері», «Белгисиз қаланың балалары» ертек-повестьлерин келтириуіміз мүмкин. Бул шығармалардағы бир қатар сүўретлеулер халық

ертектери, дэстанлары, аңыз-эпсаналары хэм мифологиясы менен байланыслы түрде дөретиленгенлиги сөзимизди тастыйықлайды.

2. Екиншиден, туўысқан халықлар балалар әдебиятының тәсири үлкен болды. Өзбек хэм қазақ балалар прозасы қарақалпақ балалар прозасына салыстырғанда ертерек раўажланғаны белгили. Мысалы өзбек әдебиятында Ғ.Ғуломның «Шум бола» шығармасы, Х.Тўхтабоевтың «Сарик девни миниб», «Сарик девнинг ўлими», «Ширин қовунлар мамлакати» романларын хэм т.б. шығармалары қарақалпақ балалары әдебияты арасында да кең таралған.

3. Үшиншиден, жәхән балалар әдебиятының тәсири де үлкен орын тутады. Хәш қандай халық әдебияты өзли-өзинен раўажланбайтуғынлығы мәлим, оның өсиўинде басқа халықлар әдебиятынан тәсирлениўи де өзине тән орынды ийелейтуғыны әдебияттануўда көп мысаллар менен тастыйықланғанлығы бизге белгили. Сол тийкарда, Николай Носовтың белгили трилогиясының баслы қахарманы Билмесбай (Незнайка) менен Б.Ерназаровтың «Салақбайдың мүлкери» ертек-повестиндеги Салақбай образларындағы белгили дәрежедеги бир-бирине уқсап кетиўи дөретиўшилик тәсирдиң өзине тән мысалы сыпатында көрсетиўге болады.

«Өзбек балалар әдебиятында роман жанрындағы дәслепки шығарма Хаким Назирдиң «Лочин қанотлари» романы болып, 1969–1972-жыллары аралығында дөретиленген. Шығармада екинши жәхән урысында халқымыз көрсеткен қахарманлықлар хэм урыстан кейинги тиклениў дәўири ўақыялары хакқында жазылған [1,11]. Ал, қарақалпақ балалар прозасында роман хэм ертек-роман жанрларын раўажландырыўда Б.Ерназаровтың орны айрықша. Жазыўшының «Әжайып бала» шығармасы қарақалпақ балалар әдебиятына ертек-роман жанрын алып келди. Илимпаз С.Қазақбаевтың пикиринше, «ХХ әсирдиң ақыры ХХІ әсирдиң басында және жанрлар ушын жаңалық қарақалпақ балалар әдебиятында ертек-роман жанры пайда болды. Б.Ерназаровтың «Әжайып бала» ертек-романы тематикалық жақтан бүгинги күни қусларға ғамқорлық етиўдиң әҳмийетине байланыслы екенлигин сүўретлеп бере алған» [2,58], ал, «Тахтакөпир балалары» атлы роман-эссе жанрындағы шығармасы менен өзиниң балалық мәўритлерин еске түсиреди: «Мениң балалығым сол ўақыттағы көпшилик заманласларым тәғдири менен жүдә уқсас болғаны ушын усы шығармамды туўылып өскен районымның балалары атына қойыўды мақул көрдим» [3,420], – деп, жазыўшы шығармасының кириспесинен-ақ, не ушын олай атағанлығына түсиндирме берип өтеди.

Қарақалпақ әдебиятында дәслепки роман-эсселер ХХ ғасырдың 80-жылдардың екінші жартысынан бастап дәретіле бастағаны белгілі. Ол еркін композициялы, еркін пикирлеу хәм баянлау формасына ийе. Сондай-ақ, автордың еркін хәм қатаң позициясына қурылған хәқыйқатлықты сәулелендириуи көркем шығарма болғанлықтан, автордың жеке «мен» и тийқарғы орайда турады.

Эссе – композициялық жақтан еркін жанр есапланады. Онда халық аўызеки дәретпелери менен бирге илимий фактлер де қолланыла береді. Б.Палұанов өзіннің мақаласында: «Бизиңше, эссениң тийқарғы айырмашылығы автор шығарманың басынан аяғына шекем орайлық орынды ийелеп, дәретпениң идеясын оқыушыға жеткеріуде жетекшилиқ етиуінде көринеди. Басқа хеш бир жанрда автор образы бундай анық хәм баслы роль ойнамайды» [4,121], – деген пикирлерди билдирип өтеди.

Жазыушы Б.Ерназаровтың бул роман-эссесинде халық арасында жүретуғын хәр қыйлы уғымлар хәм түсиниклер менен бирге техникалық жетискенликлер де сүүретленген. Мәселен, «Ғаррылардың әңгимеси», «Өлген қоян» бөлимлеринде «жан», «руу», «хадал-қарам» сыяқлы халықлық түсиниклерди сәулелендириуи арқалы автор әдеп-икрамлылық, гуманизм идеяларын оқыушыға жеткерип береді. Сондай-ақ, «Тойдағы уақыя» бөлимінде бет ашар дәстүрин сүүретлеуде тийқарғы мақсет – миллий қәдириятлық сыпатларды ашып беріу екенлиги айқын сезилип турады. Мәселен:

«Сол уақыядан кейин көп узамай аўылда келин түсирген той болды. Тойда келиншектің бетин Жақсымурат шолақ ашты. Хәммени күлдирип, тамаша көрсетти. Кимисин минеп, кимисин мақтап күлкіге ғарық етті. Аўырырақ сынға алынып, мини әшқара болғанлардың айырымлары гүңкилденип, гүбирленип, сөгинип, көпшиликтің алдында Жақсымурат шолаққа ила жете алмай жүр. Әсиресе, Темирбайдың ағасын айтқан уақытларда көпшилиқ бир дүрлигип күлисип алған еди» [3,460-461]. Ал, «Радио алдық» бөлимінде болса, жаңадан алынған радионы қурыу себеп болып жыйналған аўыл адамларының жарқын келбетин, аўызбиршилигин хәм татыулығын сәулелендиреди. «Отын көмек» деп аталған соңғы бөлимінде болса, өзіннің дәуириндеги билим алыудағы хәр қыйлы қыйыншылық жағдайларды ашып көрсетиуи арқалы оқыушыларды бүгинги жақтылы турмыстың, заманагөй мектептің қәдирина жетиуге, көбирек билим алыуға шақырып отырады.

Эсселерде инсан, оның қурамалы ишки дүньясы хәм сыртқы орталықтағы хәр қыйлы қубылыстар хәққындағы автордың ой-пикирлери

баянланады. Эссениң жанрлық қәсийетлериниң бири де усында көринеди. Яғный, автордың философиялық хәм дидактикалық пикирлеўлери анық көзге тасланып турады. Жазыўшы бул роман-эссесинде басқа эсселерде келтирилгени сыяқлы, өткен күнлерди еслейди. Автор балалық дәўириндеги басынан кеширген ўақыя-хәдийселерин қызықлы хәм тартымлы түрде сүүретлейди. Эссе жанры талапларына бола, бунда автор образы (яғный, «мен» деп жазады – М.М.) берилген. Жазыўшының басқа балалар жазыўшыларынан айырмашылығы көпшилик шығармаларында (жанрлық өзгешеликлерине қарамастан) бөлимлерге бөлип хәм оларға атама қойып ўақыяларды шубалаңқы пикирлерсиз избе-изликте сәўлелендиргенди макул көреди. Улыўма мазмуны 21 бөлимнен ибарат болып, хәзирги күн балаларына хәр бир нәрсениң қәдирине жетиўге шақырып отырады хәм жасы үлкен әўладтың балалығы қалай өткен? Балалығында нелер менен машғул болған? деген сораўларға жуўап тапқандай болады.

Мәселен, «Ақсөкитлер» деп аталған бөлимде автор өзиниң жазыўшылыққа бел байлаўына тийкар болған себепти ақсөкит пенен байланыслы сүүретлеўи оғада исенимли шыққан: «Жайлаўға жиберилген маллардың да қаяқтан киятырғанын усы ақсөкитлердиң үстине шығып бақлап отыратуғын едим. Усы ўақыяларды төңкерилген аспан астындағы жердиң шетине барып тасаланып атырған қуяшты да ақсөкиттиң басында отырып бақлайтуғын едим. Мениң қыялларымды бәлент-бәлентлерге қомлап туратуғын ақсөкитлер аўылымның сулыў тәбияты, балалықта гүзеткен этирап, бәри-бәри мени жазыўшы етти деген сөзди қуўана-қуўана айтаман» [3,421]. Бул арқалы жазыўшы балаларға қарата «Балалықтағы хәр қандай хәдийсе хәм қыяллар келешекке тийкар болады» деген уғымды алға сүреди. Роман-эссениң «Айтыўшы келгенде» деген бөлиминде пәк қыялларға берилген әпиўайы хәм сада аўыл баласының образы дыққаты тартады: «Апам қорқып кеттик ғой деди. Хабар айтыўшы да күшли болады екен-аў. Мен үлкейгенде айтыўшы боламан», дедим ишимнен. Шапқыр атқа минип бирден шапқым келип кетти. Қыялымда атқа минип шаўа басладым. Астымдағы тулпар желдей ушып баратыр. Қарсы ескен самалдың күшлилиги соншелли мени аттың үстинен ушырып жибережақ. Ердиң басына беккем асылып алдым. Ат бирте-бирте көтериле баслады. Ушып баратыр» [3,424]. Жазыўшы көпшилик шығармаларында қыяллы-фантастикалық элементлерден шеберлик пенен пайдаланады. Бул болса образлардың ашылыўына, шығарманың композициясы хәм сюжетиниң қызықлы хәм тәсирли шығыўына тийкар болады. Автор мине усыларды терең аңлаған халда хәрбир шығармасында көркем қыял менен жүзленеди. Өзбек балалар прозасының

жетекши ўәкиллеринен бири болған Носир Фозилов «Адабиёт ясалмайди, яратилади» мақаласында балалар дәретиўшилери ҳаққында былай деген еди: «Ең алдын ала, балалық бул – пәклик. Балалар ушын шығарма жазған хәм пүткил өмирин усыған арнаған жазыўшы бул пәкликтен шетте қалмайды. Неге дегенде, балаға жазған жазыўшының өзи де бала тәбиятлы болады. Жақсы жазыўшы өзиниң характерине, тәбиятына хәм кеўлине жақын болған теманы жазады. Екиншиден, балаларды шын кеўилден жақсы көрген жазыўшы ғана балалар әдебиятына садық болып қалады. Балалар өмири кеўилден узақ болған жазыўшы өзин мәжбүрлеп жазған болады-да бир домалап үлкенлер әдебиятына өтеди-кетеди. Бундайлар әдебиятымызда толып-тасып атыр» [5], – деген пикирлерди билдирген еди. Шынында да, жазыўшы ҳақыйқат пикирлерди айтты. Балалар менен тығыз байланыста болғанлығы ушын да балалар жазыўшылары балалардай болыўы, шығарма жазғанда баланың нәзери менен қараўы, сезиўи, жазыўы керек. Шығарманы оқығанда бала қахарман характерин, хәрәкетлерин, өзин тутыўынан өз өмирин, этирапындағы досларының қыймыл-хәрәкетлерин таба алса, әне сол шығарманы сүйип оқыйды. Болмаса жазыўшы айтқанындай балалардың кеўлинен шықпай, өз оқыўшысын күтип шаң басып жата береді. Және де, ол айтқан «...бир-еки шығарма жазып, бир домалап, үлкенлер әдебиятына өтип кеткен» дәретиўшилердиң шығармаларына уқсап, тәбияты баланыки менен уғрас келмегенликтен кишкене оқыўшылардың кеўлинен орын алалмайды.

Хәзирги күн балаларының сүйикли жазыўшысы Б.Ерназаровтың пүткил дәретиўшилиги балаларға арналған. Ол тийкарынан өзи жақсы билген, хәттеки көпшилик жағдайда өзиниң басынан кеширген ўақыяларын, нәрселерин тема сыпатында таңлаған. Дәретиўши балалар ушын қанша шығармалар дәретсе де, бир емес, бир неше мәрте домаласа да, қайтадан балалар әдебиятының дүньясына қайтып түсеберген. Сол себепли де, оның шығармалары кишкене балалардың жүрегинен терең орын ийелеген.

Қарақалпақ балалар прозасында роман жанрының қәлиплесиўи әсте-ақырын әмелге асқан курамалы процесс болып табылады. Оның раўажланыўына фольклор, туўысқан халықлар әдебияты хәм дүнья әдебияты тәсир көрсетти. Б.Ерназаров дәретиўшилиги бул жанрдың раўажланыўына салмақлы үлес қосып, жаңа жанр түрлериниң пайда болыўына жол ашты. Әсиресе, ертеқ-роман хәм роман-эссе жанрлары балалар әдебиятының мазмунлық хәм структуралық имканиятларын кеңейтті.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Лутфуллаев Ж. Ўзбек болалар адабиёти романчилигининг тараққиёт тамойиллари ва Худойберди Тўхтабоев ижоди: филол. фанлари бўйича фалсафа док-ри (PhD) автореф. – Жиззах, 2022.
2. Қазақбаев С. Қарақалпақ балалар әдебиятының раўажланыў эволюциясы: филол. илимлери док-ры (DSc) дисс. – Нөкис, 2019.
3. Ernazarov B. Tañlamalı shıǵarmaları. I–II tomlar. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2024.
4. Палўанов Б. Эссениң айырым теориялық мәселелери // Әмиўдәрья, 2006. – № 2.
5. Fozilov N. Adabiyot yasalmaydi, yaratiladi [Elektron resurs]. www.kh-davron.uz